

W. Veltheer

HET CHIRURGIJNSGILDE VAN AMERSFOORT*

Van Amersfoort is uit 1588 een fraaie plattegrond van Braun en Hogenberg bewaard gebleven, die de situatie weergeeft van de middeleeuwen. In het centrum van de stad is reeds de kerk van St. Joris te vinden, een goed voorbeeld van een Nederlandse Hallenkerk. Dat Jacob van Campen zich daar wilde laten begraven kan niet als toeval worden gezien.¹ (Afb. 1)

Bij de vele verbouwingen die deze kerk in de loop der eeuwen heeft ondergaan, construeerde men eind 15e - begin 16e eeuw het fraaie gothische zuiderportaal, vanuit de gevel naar voren springend, met in de bovenhelft daarvan een ruimte, die, zeker sinds 1648 doch wellicht reeds eerder, tot aan de liquidatie in 1783 door het Amersfoortse chirurgijns-gilde als vergaderkamer werd gebruikt. Met het verdwijnen van het gilde raakte ook de kamer in vergetelheid, al herinnerde één spaarzame publicatie nog aan het bestaan ervan².

Toen in 1974 de Nederlandse sectie van "The International College of Surgeons" haar landelijke symposium in de Amersfoortse regio hield, vond een ontvangst plaats in de historische gerfkamer van deze kerk. Een unieke kans om de chirurgijnskamer in ere hersteld te krijgen was nauwelijks denkbaar.

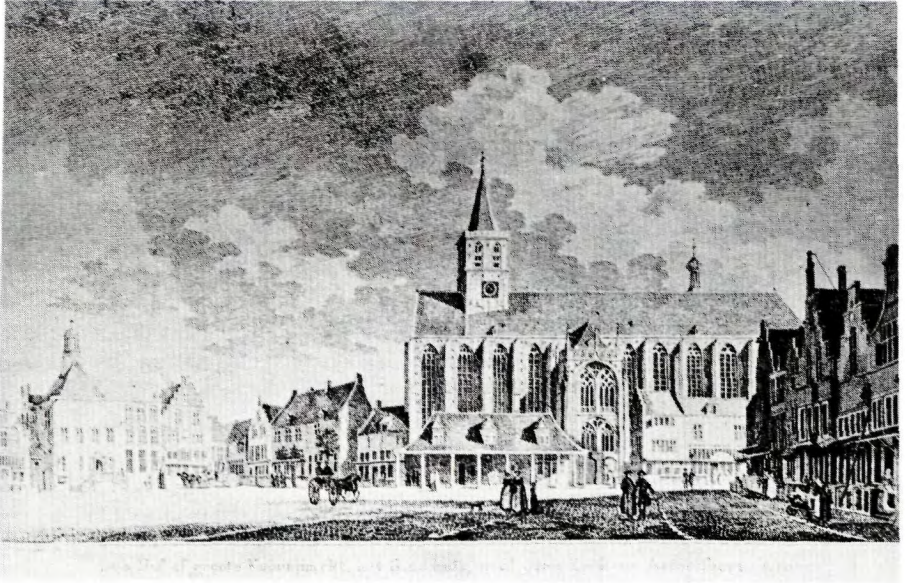
Het gelukte enige attributen van de chirurgijnskamer uit diverse musea terug te halen en ten toon te stellen op de plaats van herkomst. Ook kon uit de Resoluties van de Magistraat één en ander over de geschiedenis van de chirurgijnskamer en het gilde worden achterhaald³. Hoewel er vermoedelijk nog wel oudere documenten moeten bestaan vinden wij in de magistratsboeken een artikel gedateerd 2 april 1554, waarin wordt aangehaald een onderzoek, dat Karel V als Heer van Utrecht had laten uitvoeren naar de praktijken van personen die de chirurgijnskunst onbevoegd hadden uitgeoefend. Zij werden met 10 gulden beboet, terwijl de congregaties moesten opdraaien voor hun kloosterlingen en wij zien dan hoe een monnik

*Bewerking van een voordracht, gehouden op de 5e Medisch-Historische Dag in het Medisch-Encyclopaedisch Instituut V.U., Amsterdam, op 8 mei 1976.

1. H.E. Dekhuijzen, *De St. Joriskerk van 1200 tot heden* (Amersfoort: Kerkvoogdij Herv. Gemeente, 1969).

2. A.F. van Beurden, "De Amersfoortse chirurgijns van 1648 tot 1790". *Jaarverslag Museum Flehite* (Amersfoort, 1928). Inmiddels werd het vermeld in: G.T. Haneveld *Oude Medische Gebouwen van Nederland* (Amsterdam: R Meesters, 1976), p. 157-158.

3. Alle noteringen uit de Resoluties van de Magistraat zijn ontleend aan: Gem.Arch.Amersfoort Inv. nr. 35.

Afb. 1. De St. Joriskerk te Amersfoort met, in het bovenportaal, de chirurgijnskamer

uit het St. Jans-klooster, een zuster uit het St. Barbaraklooster, Mr. Peter Quacksalver, Zr. Aeltgen uit het Gasthuis, Lysbeth Bette, Mr. Sixtus en zijn vrouw, Lysken Claes, met naam worden genoemd en veroordeeld.

Dat er afgezien van de religieuzen, zoveel vrouwenamen in voorkomen is op zichzelf geen aanwijzing voor wangedrag in deze nog nauwelijks geëmancipeerde maatschappij. De overheid stond de vrouw in het medisch ambt zelfs meerdere malen toe. Het betrof dan meestal de weduwe van een chirurgijn die nog enige tijd de scheerwinkel inclusief de chirurgijnsrechten mocht voortzetten, mits zij een leerjongen in dienst hield of nam.

Dat de overheid ook nog andere argumenten kon hebben wordt duidelijk in een resolutie van 24 juli 1671, waarbij, na een conflict met de chirurgijns, aan Gijsbertje Aelten wordt toegestaan "alleen swerende borsten en andere accidenten van de vrouwspersoon te genezen, die de eerbaerheijt niet toelaten om van manluyden gevisiteerd te worden".

Van oudsher was Amersfoort in drie stadswijken ingedeeld, waarbij de Eem de stad scheidde in een zuidelijk deel, "de Breul", en een noordelijk deel dat was verdeeld in "Kamp" en "Bloemendal". Deze wijken waren op zich weer onderverdeeld in een wijk binnen en buiten de veste, waarmee dan de eerste

verdedigingswal, de thans zo unieke Muurhuizen, werd bedoeld⁴. Ieder stadsdeel had zijn eigen stadsoperateur en deze werd dus door de overheid benoemd. Zijn taak was voornamelijk "arme personen te cureren", zoals blijkt uit een magistraatsresolutie van 20 november 1650. Daarin worden de chirurgijns binnen de muren verplicht deze categorie patiënten te verwijzen naar ene Mr. Peter Volwensch, de stadschirurgijn.

Een jaar later werden de chirurgijns Bilsenius, Richolt van Ruytenbeeck, Frans van Triest, Peter van Silverschoon, Peter Engelraven van Frederikstad en nog enkele anderen door de magistraat gesommeerd, binnen 14 dagen te verklaren of zij bereid waren het stadschirurgijnsschap tegen vergoeding waar te nemen, "als daartoe staat zonder meer, terwijl er bekwame chirurgische boeken en instrumenten voor de chirurgische kamer gekocht zijn", zoals het heette. Wat dat voor boeken geweest zijn is ons niet bekend, vermoedelijk zullen die niet wetenschappelijker geweest zijn dan die, welke in 1891 in handen kwamen van het museum Flehite⁵ en wel *Onderwijzing in de vroedkunde* uit 1730, *Huiselijke geneeskunde* uit 1780 en *De volmaakte Hollandse keukenmeid* uit 1769, waarin bijvoorbeeld de verhandeling over de "sonderlinge proeve om te weten of het vleesch van een gezondt beest is of niet".

Wie waren nu wel die chirurgijns? Ook in Amersfoort zullen zij vermoedelijk voortgekomen zijn uit de gewone burgerij, hun opleiding genoten hebben via leerjongen met schoolgeld toe, tot gezelschap met enig inkomen, dat, wanneer dit eenmaal hoog genoeg kon worden genoemd, toegang gaf tot het proefstuk of meesterwerk teneinde de meesterschap te behalen. Eerder vermelde Engelraven was al in 1648 tot officieel stadschirurgijn benoemd en was dat in 1650 dus al niet meer. Het is ons niet gelukt portretten van hem of zijn collegae uit de 17e of 18e eeuw te achterhalen maar wellicht waren de chirurgijns ook niet voornamelijk om die te laten vervaardigen.

Wel was Peter van Silverschoon belangrijk genoeg voor een eigen graf, waarvan de steen thans te vinden is onder het orgelportaal van de St. Joriskerk. Het gilde was vermoedelijk eind 16e eeuw al in werking, maar het is niet zeker of de gildekamer toen al in gebruik was.

Op 29 november 1630 maakt de magistraat melding van een commissie onder leiding van Johan van Wijnberg, over inzage in de chirurgische "artikelen". Deze waren ook opgenomen in het *Poinctboeck*, eigendom van de gemeente Amersfoort en thans in bruikleen gegeven aan de oudheidkundige vereniging Flehite. Deze artikelen echter werden in 1671 gewijzigd en op 22 mei overgenomen in de resolutieboeken van de stedelijke overheid.

Enige interessante punten er uit zijn zeker het vermelden waard. Behalve de

4. J. Hovy, "De vroegste bestuursgeschiedenis van Amersfoort en stadsrechtenverlening 1259", *Spiegel Historiae* 4 (1969), p. 1-49.

5. W. Croockewitt, *Verenigingsverslag werkzaamheden Oudheidkundige Vereniging Flehite* (Amersfoort, 1891).

Afb. 2. De chirurgijskamer te Amersfoort

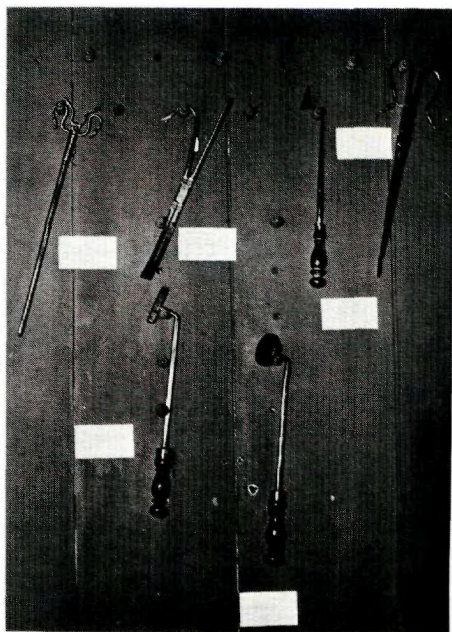
bestuurssamenstelling en verkiezingsvoorschriften, worden exameneisen vastgesteld, benevens de inschrijfgelden daarvoor. Boetes voor gezakten die toch practiseren, elders weggelopen knechts niet aan te nemen, geen gildebroeder zal in een anders praktijk pleisters of verband lichten als hij niet geroepen is, niemand van de barbiers zal enig bloed zichtbaar in zijn venster zetten of in de stadsgracht werpen, geen grote operaties als steensnijden, rapture, cataracte of borsten afzetten dan in bijzijn van de voorzitter, geen doodschouw over eigen patiënten en vooral: twee verschillende sleutels op de gildekas.

Wanneer wij door het zuiderportaal de St. Joriskerk binnenkomen, vinden wij direct links om de hoek een weinig opvallend deurtje in de muur van het gebouw, dat via een smalle wenteltrap toegang geeft tot de kamer van het "gildt". (Afb. 2) Een niet al te grote ruimte waarin direct opvalt de enorme

lantaarn die wel niet origineel zal zijn. Een verslag van de vereniging Flehite uit de vorige eeuw spreekt het vermoeden uit dat het één van de lantaarns moet zijn geweest, die vroeger op palen voor de ingang van de kerk prijkten. Daaronder de kast met het medicijn en de boeken, met het skelet van een gigantische hazewindhond ernaast. Tegenover deze wand de kast voor de instrumenten, waarvan er zes stuks zijn overgebleven, wellicht te danken aan het feit dat in de vorige eeuw het Flehite-museum zich daarover heeft ontfermd. Wij zien een steenvanger, een ravenbek, een kogeltang en cauters van diverse afmetingen. Het grote aantal houten knopjes in het bord van de kast suggereert dat er ongetwijfeld nog vele andere instrumenten moeten zijn geweest. (Afb. 3)

Het huidige meubilair van de kamer is helaas niet oorspronkelijk. De originele attributen bevinden zich in het museum Flehite waar zij dienst doen als meubilair van de regentenkamer. Het betreft een zware eiken tafel met balpoten en met leer gepolsterde stoelen, waarvan die van de voorzitter een rugleuning heeft voorzien van het wapen van Amersfoort. Het is te hopen dat ook dit meubilair eens de weg naar zijn oorspronkelijke verblijfplaats zal vinden.

Tegenover het raam vinden we aan de muur het gildebord met daarop de "Namen der Meesters in den Gilde der Chirurugijs tot Amersfoort, Na Behoorlijk Examen volgens Haer Puntboek AenGenomen". (Afb. 4)

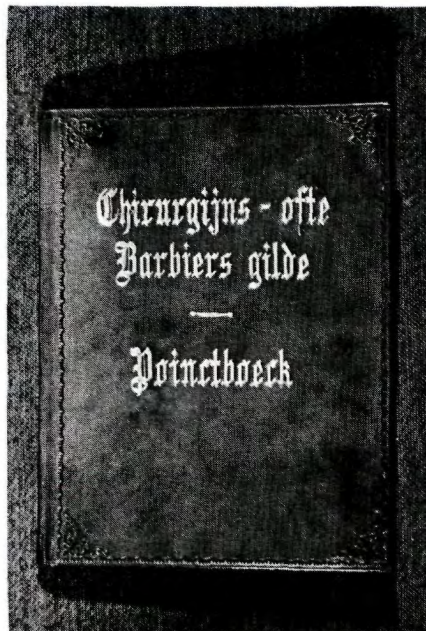

Afb. 3. De instrumentenkast in de chirurgiyskamer te Amersfoort

Het is één van de juweeltjes van de kamer. De eerste die er zijn naam liet vereeuwigen was Roelof van Vuerendael in 1659. Wij zien er verder namen als Dirk van Struyvenbergh, Helmich van Vuerendael en Jan Pontkaes, die in 1708 tot stadschirurgijns werden benoemd, waarbij tevens werd bepaald dat Daniel Craan de Heren zal assisteren bij grote operaties. Laatstgenoemde leverde zijn meesterwerk al in 1691; zoals Eduard Schut dit deed in 1704, waarna hij in 1712 tot stadschirurgijn werd benoemd. Weer drie jaar later vermeld het *Punctboeck* hem als Deken van het gilde. Voorzitters worden slechts een enkele maal genoemd, zoals Johannes van Bennekom als "president" in 1737.

Het is onwaarschijnlijk dat deze pas het jaar daarvoor zijn proefstuk afleverde, maar achter de naam op het bord vinden we de toevoeging Doctor. Doctores Medicinae behoren uiteraard op dit bord niet thuis maar misschien heeft men hier een uitzondering willen maken. Kennelijk deed men dit niet voor Doctor Assuerus Schut, die bekend werd als de eerste voorzitter met een academische opleiding.

Hij zou in 1716 worden opgevolgd door Doctor Antonie van Bommel, die behalve arts ook schepen van het stadsbestuur was. Vermoedelijk had hij niets van doen met de latere familie Frans van Bommel, waarvan senior, samen met Jacobus van Raelt door de "regeerders der stad gelet op de klachten der doctoren in de medicijn" worden gekapitteld en beboet "omdat zij zich voor

Afb. 4. Het statuut van de chirurgijns te Amersfoort

doctoren uitgeven en vele mensen kwalijk tracteerden in deze tijd van rode loop en hete koortsen”.

Stadschirurgijn is Frans van Bommel dan ook nooit geworden, maar hij bracht het in 1760 wel tot deken van het gilde.

De laatste academische voorzitter was Doctor Gerardus Trouillart, eveneens Raadt en Schepen van de stad. De Verlichting was in opmars en nog vóór de Franse Revolutie was begonnen werden de statuten van het gilde zodanig gewijzigd dat liquidatie onontkoombaar was.

In 1783 mochten de nog aanwezige chirurgijns doorgaan met het “Baertschappen” doch zij dienden zich van aderen, clysteren, koppen zetten en reposities te onthouden. Het gildebord als lijst van geslaagde examencandidaten had dus zijn functie verloren. Cornelis van Loenen, die tevens vroedmeester was, sluit evenwel de rij in 1787 met de vermelding: Stadschirurgijn, zodat men mag aannemen, dat diens proefstuk wel veel eerder moet zijn afgeleverd. Lang niet alle gildeleden hebben een overheidsbenoeming gekregen. Het moet zelfs mogelijk zijn geweest deze post te bereiken zonder lid van het gilde te zijn als men maar wel voldoende vertrouwen van de regeerders genoot.

In dat verband mag niet onopgemerkt blijven de figuur van “Johan Harmen Francken, een reizende Meester in de 18e eeuw”, zoals Van Andel in 1920 publiceerde in het *Medisch Weekblad*⁶. Het is niet geheel zeker of hij gildelid is geweest omdat hij geen “borger” van Amersfoort was, maar werd niettemin in 1730 tot stadschirurgijn benoemd. Volgens de overlevering legde hij zijn meesterwerk te Workum af in 1722. Vermoedelijk was hij tegen het einde van de 17e eeuw uit Duitsland gekomen. In zijn *Heelkundige verhandelingen over de steen en het steensnijden* getuigt Abraham Titsingh van hem “dat Johan Harmen Francken, stadsoperateur van Amersfoort, de aldergelukkigste steensnijder is en het recht heeft om tegen de met steen bezwangerde lijdens uit te roepen: Trekt niet na Leijen, hier snijdt men Kijen”.

Ulhoorn⁷ daarentegen betitelde hem als een vagebond, een omzwervende kwakzalver, een Bronswijkse hansworst, droevige brekebeen, opsnijder en kwaadspreker, dit naar aanleiding van een persoonlijk geschil met de beroemde operateur, die in 1732 een request richt tot Doctor Antonie van Bommel, teneinde zijn tractement verhoogd te krijgen tot 250 gulden per jaar. Dit stuk doet hij vergezeld gaan van een specificatie, die ons een voortreffelijke indruk geeft van de dagelijkse arbeid van een 18e eeuwse chirurgijn.” Een nageboorte werd gehaald bij Hendrikje de Bodeviers, het maken van een breukband voor Jan Garris en een dito voor Jan

6. M.A. van Andel, “J.H. Francken, een reizend meester in de 18e eeuw”. *Medisch Weekblad* 30 (1919), p. 349-356- 361-378 en 373-381.

7. Hendrik Ulhoorn (1687-1746) was chirurgijn te Amsterdam. Hij publiceerde enkele strijdschriften over de spina bifida.

Kouwenhoven. Het kind van een soldatenvrouw van een breuk te hebben gesneden. De behandeling van 2 jongens van de weduwe Jan Pieters waarvan de oudste vol fistulen en de kleinste lam en krom en deze allebeide door aangewende geneesmiddelen met veel moeite hersteld." Hij eindigt dan: "Exempt veelder hande kleenigheden aan armen gedaan, waarvan geene notitie gehouden is". (Afb. 5)

32 Specificatie
 van de sten aan slaps armen, door order
 van Haer d. acht Hooren Regermeester
 Schepenen en Reiden deser stada mere teers
 gedaan in dit jaar door Johan Herman van
 1 Hendrick de bodviers en vageboer afgoes
 en medicijn en dit gesondhijf geapliceert.
 2 Jan garrise een Breukeland je maekt zij jaan
 3 Jan Kouwenhove waddeband d' 25 januari
 4 Fransharndt waddebande met die daer te nedig
 medicijn en gelvert d' 28 januari.
 5 een kind van en d' d'at vrasim van een breukens neder
 an d' 12 febr. dat voor fleeren is verschene en
 geveuse hinde an d' 25 d'ite.
 6 d' 27 febr. 2 jongens van de medijn Jan pieters
 de oudste vol fistulen en de kleinste lam en
 krom. dese alle beide door aangewende gene
 middelen en veel moeite herstelt.
 Exempt veelder hande kleenigheden aan
 armen gedaan waarvan geene notitie
 gehouden is.
 Francken

Afb. 5. Francken's specificatie

Wij zullen de chirurgijnskamer niet verlaten alvorens een blik te hebben geworpen op de aldaar opgestelde skeletten. In de loop der jaren ontstonden daarover de gebruikelijke legenden. Bijvoorbeeld van de Hessische voerman, die, de Kamperpoort binnenrijdende, ontdekte dat zijn hond dol was geworden en uit angst ook aan deze vreselijke ziekte te zullen overlijden zichzelf in het water van de gracht wierp. Een poging van de hond, zijn baas

van het tegendeel te overtuigen mislukte en beiden zijn jammerlijk verdronken. Ook was er de legende dat het menselijk geraamte de resten zouden zijn van de beruchte Cartouche. Uit een verslag van de oudheidkundige vereniging Flehite, gedateerd in 1891, blijkt dat men in die tijd de herkomst ook al niet kon duiden van het skelet, dat volgens de beschrijving ook toen al het schedeldak en de onderkaak mistte. Opgelucht kon één van de leden van de vereniging later opmerken dat het onmogelijk de beruchte Louis Dominique Cartouche kon zijn geweest, daar deze volgens zijn informatie in 1721 te Parijs was geradbraakt; waarna er wel niet veel meer van zijn skelet over zal zijn geweest⁸. Hoe dan ook, daar de ware herkomst in 1891 ook al niet meer bekend was, mogen wij aannemen dat het skelet thans van respectabele ouderdom zal zijn.

Rest dan nog de vraag naar de relatie tussen de chirurgijngilden en de kerk als gebouw en instelling.

Het is denkbaar dat het knedelhuis van een kerk evenzeer borg stond voor anatomisch lesmateriaal zoals eens het galgenveld bij de woning van Vesalius. Ook in Amersfoort vonden openbare executies plaats op de zg. Hof, het grote plein voor de kerk. Wij mogen echter wel aannemen dat de bouwkundige situatie in de Joriskerk (men denke aan het kleine wenteltrapje), het gebruik van de chirurgijnskamer als theatrum anatomicum nauwelijks kan hebben toegestaan. Evenmin is dit voor te stellen in de analoge situatie te Den Haag, waar in 1628 het chirurgijngilde haar gebouw liet plaatsen tegen de gevel van de Grote- of St. Jacobskerk.

Boven de ingang was daar een steen aangebracht met het opschrift "Collegium Anatomico-Chirurgicum" en als afbeelding een brandend wieroekvat met doodsbeenderen waarbij de woorden UNA VIA pastten. "Eén en dezelfde weg die alle stervelingen zullen gaan", volgens het boekje *De Hage Professoren*⁹. De kerk zou daarmee wijzen op de ijdelheid van het stoffelijk leven door het ontzielde lichaam te tonen. Ook zouden de gravures die het Leidse theatrum anatomicum sierden, hetzelfde thema hebben gehad: VITA BULLA, "Het leven is een zeepbel".

De instelling, die in het verleden gebruik heeft gemaakt van de fraaie Amersfoortse chirurgijnskamer, zal nimmer kunnen wedijveren met die te Leiden en Amsterdam. De belangrijkheid van de stad speelt uiteraard een grote rol. De fraaie behuizing in het geval Amersfoort echter, wettigt een bredere belangstelling van ieder die begaan is met het lot van de medische geschiedenis, omdat wij hier te maken hebben met een historische plek die uniek in zijn soort mag worden genoemd.

(Schrijver is Dr. J. Hovy, gemeentearchivaris van Amersfoort erkentelijk voor zijn vele persoonlijke mededelingen.)

8. Idem noot 5.

9. L.J. Endtz, *De Hage-Professoren* (Amstelveen: Specia, 1972).